

OBVEZNI PRIMJERAK U SUVREMENOM KNJIŽNIČARSTVU

SAŽETAK

U suvremenom knjižničarstvu organizirano prikupljanje i čuvanje obveznog primjerka te osiguravanje dostupa do obavijesti i podataka sadržanih u zbirka obveznog primjerka ima u svim sredinama, gotovo bez iznimke, vrlo važnu ulogu, premda tumačenja samog pojma obvezni primjerak i načini njegova dostavljanja knjižnicama nisu uvijek ujednačeni. Stoga je razumljivo da ni u stručnoj literaturi nema definicije koja bi obuhvatila sve aspekte tog dijela knjižničnog poslovanja i upravljanja.

Najčešća pitanja koja se danas postavljaju u vezi s obveznim primjerkom odnose se na granice obuhvatnosti, na vrstu građe koja se prikuplja, na vrstu građe koja se isključuje iz obveznog dostavljanja ili trajnoga čuvanja, na utvrđivanje ustanove/ustanova koje preuzimaju dužnost skrbi nad prikupljenom građom, ali i na pitanje pristupa do zbirke obveznog primjerka i pod kojim uvjetima. Neka od navedenih pitanja uključuju se u propise o dostavljanju obveznog primjerka ili se dogovaraju sporazumima između nakladnika/tiskara i knjižnica, a neka su sadržana u pravilima o poslovanju određene knjižnice.

U izlaganju bit će govora o iskustvima iz raznih sredina kako s obzirom na dosadašnju praksu i probleme s kojima se knjižnice susreću, tako i s obzirom na pojavu novih vrsta publicirane građe. Jedno od najzanimljivijih pitanja vezanih uz obvezni primjerak pitanje je iscrpnosti zbirki, odnosno pitanje o načinima na koje se osigurava redovit priljev i knjižne i neknjižne građe, a napose priljev elektroničkih publikacija kako bi zbirka obveznog primjerka mogla ispunjavati jedan od svojih temeljnih ciljeva - očuvanje ukupne kulturne baštine pojedine zemlje i pristup toj baštini, čime se ujedno pridonosi čuvanju i dostupnosti svjetske kulturne baštine.

Tumačenja pojma obvezni primjerak

Propisi o obveznom primjerku imaju dugu tradiciju. Kroz svoj povijesni razvoj donošeni su, a u knjižničarskoj zajednici i prihvaćani, kao sredstvo kojim se postiže određena svrha i ostvaruju postavljeni ciljevi. Međutim, tumačenja samog pojma *obvezni primjerak* i načini njegova prikupljanja nisu ujednačeni. Dosadašnja praksa ukazuje na tri načina prikupljanja građe u knjižnicama, arhivima i drugim ustanovama.

1. obvezni primjerak (engl. legal deposit, franc. depot legal, tal. deposito legale, Pflichtexemplar) koji se prikuplja ili na osnovi načela sveobuhvatnosti (npr., u Finskoj, Švedskoj, Francuskoj) ili na osnovi načela selektivnosti (npr. Kanada);
2. primjerak za zaštitu autorskog prava (engl. copyright deposit, njem. gesetzliche Pflichtlieferung) kojim se osigurava pristizanje one građe na osnovi koje se zaštićuje autorstvo (npr. u Brazilu, SAD-u, Španjolskoj), odnosno kojim se olakšava vlasniku intelektualnih dobara (knjiga, članaka, glazbenih partitura i si.) da primi odgovarajuću naknadu za utkanu inventivnost ili maštovitost;¹

¹ U Velikoj Britaniji zakonski propis o obveznom dostavljanju tiskanih i drugih stvari usvojen je kao *Copyright Act, 1911.* (zamijenio ga je novi *Copyright Design and Patent Act, 1988.* odnosno 1989., a određene su važne odredbe sadržane i u zakonu o Britanskoj knjižnici (*British Library Act, 1972.*).

3. dobrovoljno dostavljen primjerak (engl. voluntary deposit) koji se uobičajeno osigurava dogovorima između depozitnih ustanova i nakladnika ili tiskara. Tradicionalno, u Nizozemskoj bibliotekari surađuju s nakladnicima, a u Švicarskoj, koja nema zakon o obveznom primjerku, potpisani su 1961. godine² sporazumi između Nacionalne švicarske biblioteke i dvaju društava - Švicarskog udruženja tiskara i izdavača i Udruženja bibliotekara i nakladnika.

U drugom nacrtu studije o obveznom primjerku, koju je naručio Unesco, navodi se da je obvezni primjerak "(...)Zahtjev, osnažen zakonom, za deponiranjem primjeraka publikacija u jednoj ili više specijaliziranih agencija." (Lunn, 1979.) U usporedbi s definicijom iz konačne verzije studije pod naslovom *Vodič za legislativu o obveznom primjerku* navedena je definicija proširena tako da glasi: "(...)Zahtjev, osnažen zakonom, za deponiranjem u jednoj ili više specijaliziranih agencija primjeraka publikacija svih vrsta proizvedenih na bilo kojem mediju bilo kojim postupkom poradi javnog raspačavanja, iznajmljivanja ili prodaje." (Lunn, 1981.).³ Budući da se obvezni primjerak tom definicijom tumači ekstenzivno, prepušteno je bibliotekarima i zakonodavcima da u pojedinoj situaciji utvrde svrhu i ciljeve obveznog primjerka te vrste publikacija koje će biti obuhvaćene propisima o obveznom dostavljanju građe te broj primjeraka koji se dostavljaju i kojim se ustanovama i pod kojim uvjetima dostavljaju.

Svrha dostavljanja obveznog primjerka

Nekoliko je aspekata promatranja i tumačenja svrhe obveznog primjerka u suvremenom knjižničarstvu. Prema mišljenju J. T. Jasiona četiri su aspekta ključna:

- Obuhvatnost obveznog primjerka koja se nastoji osigurati zakonskim putem ili s pomoću dogovora između knjižnica i nakladnika/tiskara⁴, na taj način da redovito pristiže sva građa bez obzira na predmet, oblik ili proizvođača;
- Očuvanje zbirke obveznog primjerka, što u praksi treba imati potporu u zakonskim propisima kako bi se osigurao neometan priljev sredstava za njezinu odgovarajuću pohranu i zaštitu. U praksi, međutim, rijetke su zemlje koje u zakonske propise eksplicite uključuju koncept čuvanja i zaštite, već se radije oslanjaju na običaje i tradiciju, napose u odnosu na to što treba trajno zadržati i očuvati. Naime, dosadašnja praksa uglavnom upućuje na to da se sve donedavna čuvalo i zaštićivalo gotovo sve što je kao obvezni primjerak pristizalo u fond;
- Obavješćavanje o sadržaju zbirke obveznog primjerka ostvaruje se u sklopu projekata

² U istraživanju o propisima i praksi obveznog dostavljanja audiovizualne građe koje je provela 1983., C. Pinion ustanovila je da se u trideset i osam zemalja filmski zapisi prikupljaju na osnovi dobrovoljnog dostavljanja (Pinion, 1986.). Na taj način, npr., britanski Nacionalni filmski arhiv pribavlja 70-80% filmova, a Britanski filmski institut je osigurao pristizanje televizijskih zapisa (Seminar on legal deposit for audiovisual material, 1990.).

³ Prijedlog da se pristupi izradi zakonskog modela za obvezni primjerak usvojen je na Međunarodnom kongresu o nacionalnim bibliografijama (u organizaciji Unesco-a i IFLA-e, u Parizu 1977.), za koji je G. Pommasl pripremio studiju *Survey of ousting legal deposit laws*. Zanimljivo je da je prijedlog nastao na osnovi potrebe da se u sklopu programa Univerzalnog bibliografskog nadzora osigura sustavnija izrada nacionalnih bibliografija. Zadaću da pripremi studiju IFLA je povjerila svojoj Sekciji za nacionalne knjižnice. Prva verzija dana je na raspravu na IFLA-inoj konferenciji u Štrbskoe Plesou, 1978., a brojne primjedbe upućivale su na to da treba jasnije odrediti pojam *publikacija*, i s obzirom na različite medije i s obzirom na njihovu namjenu.

⁴ Sklapanje ugovora s dostavljačima poznato je u samo dva slučaja na nacionalnoj razini (Nizozemska, Švicarska), ali je zato mnogo učestalije na lokalnim razinama, a u novije vrijeme i za pojedine vrste građe (primjerice, za audiovizualnu građu i za određene vrste elektroničkih zapisa).

nacionalnih bibliografija ili baza podataka o fondu deponitne knjižnice. U zakonskim propisima, međutim, rijetko se uvjetuje da cjelokupna zbirka obveznog primjerka treba biti obrađena i javno dostupna. S tim u svezi, česta je praksa deponitnih knjižnica da samostalno utvrđuju kriterije za isključivanje određenih vrsta građe iz cjelovitog procesa stručne obrade (npr., sitni se tisak uglavnom obrađuje skupno);

- Javna dostupnost zbirke obveznog primjerka uglavnom je prisutna u zakonskim propisima o obveznom primjerku, a i tamo gdje nije posebno naznačeno dostup se nastoji osigurati, premda ponekad pojedine knjižnice utvrđuju posebne uvjete korištenja.

Navedeni aspekti upućuju na niz pitanja koja se postavljaju pred bibliotekare i zakonodavce. Jedno od najčešće postavljenih pitanja u raspravama o obveznom primjerku u povodu donošenja zakonskih propisa pitanje je o iscrpnosti zbirke obveznog primjerka s obzirom na njezinu moguću širinu i dubinu.

Opće je prihvaćeno motrište, koje je i dosadašnja praksa bez iznimke potvrdila, da je apsolutni, odnosno totalni deponit realno teško ostvariv. U određenim sredinama, primjerice u Finskoj, Francuskoj i Švedskoj svrha je koncepta sveobuhvatne zbirke obveznog primjerka prikupiti građu što je moguće šire i iz što je moguće više izvora, pri čemu se kao najveći problem izdvaja postupak identifikacije proizvođača "svih vrsta dokumenata".

Premda je u stručnim raspravama već duže vrijeme prisutno motrište o sveobuhvatnosti kao utopijskom cilju, podaci pokazuju da se potpuna pokrivenost uglavnom postiže za pet vrsta dokumenata: za omeđene, za serijske i za službene publikacije te za tiskane notne zapise i kartografsku građu⁵. Međutim, sve se više opaža da određene sredine više ni ne nastoje osigurati potpunu pokrivenost (primjerice Njemačka i Velika Britanija). *Nekoliko je razloga za takav pristup*. Prvo, deponitne knjižnice nastoje postići sustavnu i konzistentnu izgradnju vlastita fonda na osnovi jasnih pokazatelja o potrebama *vlastite zajednice* korisnika i unaprijed dogovorene izgradnje fondova na nacionalnoj razini (u sklopu projekata kooperativne nabave, odnosno programa tipa *konspektus*). Drugo, knjižnice se sve više susreću s velikim brojem manjih nakladničkih kuća, tj. s nemogućnošću njihova neprestanog nadzora. Taj je problem napose prisutan u svezi s neknjižnom građom, a još više je pojačan pojavom elektroničkog publiciranja.⁶ Treće, u svezi s ogromnim priljevom građe, sve su prisutniji veliki troškovi smještanja, odnosno nedostatak odgovarajućih smještajnih kapaciteta, te troškovi zaštite svih vrsta građe.

Tomu nasuprot stoji koncept selektivnog obveznog primjerka. Selekcija se pritom obavlja ili prema sadržaju ili prema obliku, a često su do određene mjere zastupljena oba kriterija. Kriterij sadržaja određen je najčešće tumačenjem pojma *nacionalna zbirka*. Ta zbirka uobičajeno sadrži ne samo djela domaćih autora, već i djela inozemne provenijence koja se odnose na određenu zemlju, ali može biti proširena inozemnim djelima "(...) koja su od posebna interesa za zemlju u budućem razvoju njezine kulture u svim njezinim vidovima." (Lunn, 1979.). Dakle, zakonski propisi jedne zemlje ne moraju ograničiti prikupljanje građe relevantne za nacionalnu zbirku samo na tiskare i nakladnike te zemlje jer se takva grada može nabaviti kupnjom, darom ili zamjenom, ali se u nekim slučajevima i može propisati, kao što je to učinjeno, npr. u Belgiji, da Belgijanci koji objavljuju izvan zemlje imaju dužnost dostaviti primjerke svojih djela Kraljevskoj knjižnici. I poljski zakon o obveznom primjerku propisuje dostavljanje građe tiskane izvan Poljske za poljskog nakladnika i građe tiskane u

⁵ Španjolska i Portugal tvrde da primaju i 75-80% grafičke građe (poster, razglednice, fotografije).

⁶ U Francuskoj je, primjerice, Visoki savjet za knjižnice, zbog pomanjkanja jasnih pokazatelja, 1991. odgodio odluku u vezi s obveznim dostavljanjem elektroničkih publikacija na pet godina. Ipak, novi francuski zakon o obveznom primjerku (1992.) uključio je obvezu dostavljanja elektroničkih publikacija, ali u njemu nije navedeno kako će se taj cilj ostvarivati.

Poljskoj za inozemnog nakladnika. Prema bugarskom zakonu domaći autori koji svoje radove objavljuju izvan domovine dužni su ih osobno dostaviti. U Švedskoj takva se obveza odnosi na djela tiskana izvan zemlje, a koja se uvoze u Švedsku (Jasion, 1991.). Prijašnjim propisima bila su obuhvaćena samo djela tiskana na švedskom jeziku, a propisi iz 1978. nalažu da se trebaju deponirati i uvezena djela na drugim jezicima ako su u većem broju. Time se željelo postići da se obveznim primjerkom osigura priljev pisanih kulturnih dobara doseljenika, što nedvojbeno proširuje dotad uobičajen kulturološki aspekt obveznog primjerka, ali i nadilazi obveze Švedske u odnosu na program Univerzalnog bibliografskog nadzora. Za razliku od tako ekstenzivnog tumačenja, Kanada propisuje dostavljanje samo onih knjiga koje su u cijelosti ili djelomično tiskane u zemlji ili imaju na naslovnoj stranici otisnut naziv kanadskog nakladnika.

Bez obzira na različitu praksu aspekt obuhvatnosti i aspekt čuvanja građe koja pristiže kao obvezni primjerak zrcale njegovu temeljnu svrhu: prikupljanje nacionalne baštine poradi očuvanja, širenja i razvoja nacionalne kulture svake pojedine zemlje. S tom su svrhom izravno povezana pitanja koja se odnose na vrstu građe koja se prikuplja, na posjedovanje, odnosno vlasništvo nad zbirkom obveznog primjerka i na ustanovu/ustanove koje su određene kao depozitne. Aspekt obavještanja o sadržaju zbirke obveznog primjerka i osiguranja njezine dostupnosti zaokružuju drugu važnu svrhu obveznog primjerka kojoj se u posljednje vrijeme upućuje sve veća pozornost: sastavljanje i objavljivanje nacionalne bibliografije u sklopu programa Univerzalnog bibliografskog nadzora.

Ciljevi obveznog primjerka

U članku B. Hergešić (Hergešić, 1966.), jednom od rijetkih radova u hrvatskoj knjižničarskoj literaturi koji se bave problematikom obveznog primjerka, izrijeком se navode tri cilja: cenzura, koja je ujedno bila i izvorna pokretačka snaga pri uspostavljanju mehanizama dostave i čuvanja obveznog primjerka, zaštita autorskih prava, vezano uz rastuću znanstvenu i literarnu proizvodnju i potrebu da se autori zaštite od mogućih neovlaštenih korištenja te prikupljanje i čuvanje nacionalne tiskarske proizvodnje. Valja tomu pridodati da je u najranijem razdoblju obvezni primjerak bio i uvjet da se dobije dozvola za tiskanje knjiga.

Premda će mnogi tvrditi da državni nadzor nad tiskarskom proizvodnjom i danas stoji u pozadini obveznog primjerka, većina bibliotekara ističe njegove druge dvije zadaće. Moglo bi se ustvrditi da bibliotekari koji se bave izgradnjom fondova i uspostavljanjem službi za korisnike, za razliku od onih bibliotekarskih stručnjaka koji se bave odnosom društva prema knjizi i knjižnicama, a napose cenzurom, pitanje cenzure gotovo više i ne uvode u rasprave.

U ranije navedenoj studiji o zakonskom modelu za organizirano prikupljanje i čuvanje obveznog primjerka koju je potaknuo Unesco, J. Lunn tvrdi da: "(...) su ti ciljevi (cenzorski, op. T. A.-G.) gotovo nestali" (...) i da su "(...) pridodani novi." (Lunn, 1979.). Jedan od tih novih ciljeva koji se pojavio posljednjih godina izrada je nacionalnih bibliografija.

Nesumnjivo je da je danas zakonska regulativa u prvome redu poticana kulturološkim ciljevima, u nastojanjima da se sačuvaju djela koja su u prvome redu obuhvaćena nacionalnom tiskarskom proizvodnjom, ona djela koja su javno dostupna u smislu njihova publiciranja i za koja se drži da trebaju biti dostupna za znanstvena istraživanja i dokumentacijsku djelatnost danas i u budućnosti. Također je očito da bibliotekari koji sudjeluju u pripremama zakonskih propisa o obveznom primjerku isključivo naglašavaju ciljeve koji se zasnivaju na njihovom vlastitom poimanju važnosti obveznog primjerka u knjižničarstvu i u kulturi uopće.

U prijedlogu novog norveškog zakona o obveznom primjerku izričito se navodi:

"Cilj je toga zakona da osigura prihvata i čuvanje u sklopu nacionalne zbirke onih dokumenata koji sadrže opće dostupne informacije kako bi ti proizvodi norveške kulture i društvenoga

života mogli biti očuvani i dostupni kao izvorna građa u svrhu istraživanja i dokumentiranja." (Proposition, 1989, 1).

IFLA-in Ured za Univerzalni bibliografski nadzor (Office for Universal Bibliographic Control) smatra da su ciljevi obveznog primjerka:

- prikupljanje i čuvanje nacionalne tiskarske proizvodnje;
- stvaranje pouzdanih bibliografskih zapisa o građi nacionalnog karaktera.

Na ovome mjestu valja navesti i ciljeve vezane uz obvezni primjerak u Jugoslaviji do 1990., koji su se nakon iskustava iz drugog svjetskog rata nastojali ostvarivati u dvama pravcima:

- u pravcu stvaranja uvjeta koji bi omogućili da se nacionalna tiskarska proizvodnja ne čuva samo na jednom ili dvama mjestima, kako u slučajevima rata ili elementarnih nepogoda ne bi došlo do njezine devastacije;
- u pravcu osiguranja djelotvornog mehanizma za izgradnju fondova u novim, naučnim bibliotekama. (Aparac-Gazivoda..., 1985.)

Hrvatski republički Zakon o bibliotečnoj djelatnosti i bibliotekama iz 1973. ne navodi izrijeком ciljeve obveznog primjerka, ali u čl. 50. stoji da se "tiskane stvari i druga bibliotečna građa" obavezno dostavljaju radi njihova očuvanja, korištenja i proučavanja (Zakon, 1973.).

U Finskoj cilj je prikupljanja obveznog primjerka očuvanje, vođenje statistike i katalogiziranje proizvoda nacionalne kulture te njihova dostupnost znanstvenicima i ostalima koji takvu građu trebaju. Vođenje statistike rijetko je navođen cilj, ali ga ističe i Lunnova u navedenoj Unescovoj studiji, premda G. Vitiello, primjerice, smatra da je postavljanje takvog, premda dopunskog cilja, uvelike varljivo. To svoje mišljenje pojašnjava primjerima prikupljenih statističkih podataka na osnovi obveznog primjerka (Vitiello, 1993).⁷

Bliski prijedlogu Lunnove ciljevi su koji se navode u preambuli poljskog zakona. Naime, prema mišljenju poljskih stručnjaka cilj je dvojak: očuvanje nacionalne baštine i osiguranje osnove za nacionalnu bibliografiju.

Načini prikupljanja i problemi u svezi dostavljanja, čuvanja i korištenja obveznog primjerka

U nacrtu novog alžirskoga zakona za prikupljanje se predlažu: knjige, periodične publikacije, pamfleti, drvorezi, bakrorezi, kazališni scenariji, razglednice, poster, zemljopisne i druge mape, planovi, notni zapisi, fotografska (i filmska) djela, audiovizualna građa, medalje, poštanske marke, kovani novac i novčanice, a isključeni su gradski, administrativni i poslovni dokumenti. Ni zakon iz 1956. ni nacrt novoga zakona ne navode službene dokumente, niti uključuju propise o zaštiti zbirke obveznog primjerka i o njezinoj dostupnosti. Prema *Copyright Actu, 1968-1973.* u Australiji su obveznim primjerkom obuhvaćeni: knjige, časopisi, novine, pamfleti, pisačim strojem pisani tekstovi, notni zapisi, mape, planovi, tablice i dr., a izuzimaju se drugo i sljedeća izdanja, osim ako se radi o izmijenjenim izdanjima. Ne spominju se audiovizualni dokumenti ni službene publikacije.

Zakonskim propisom iz 1965. u Belgiji je određeno da se prikupljaju publikacije svih vrsta proizvedene tiskom ili kojim drugim grafičkim postupkom.. Prema G. Pommaslu (Pommasl, 1977.) deponiraju se tiskane knjige i pamfleti s najmanje 5 stranica, a svakovrsna periodika (za časopise samo prvi broj), efemerna građa i komercijalna literatura, mape bez teksta, drvorezi, bakrorezi, fotografije te dokumenti s manje od 5 stranica, deponiraju se na poseban zahtjev. Iz dostave su isključena fonografska i filmska djela. Belgijski zakon isključuje i

⁷ Malo je zemalja koje imaju pregled nad proporcijom onoga što primaju, napose u odnosu na lokalni tisak i efemeru. Dostupni podaci variraju i uglavnom su postoci viši za knjige i serijske publikacije (primjerice, 95% obuhvata u Francuskoj i Španjolskoj, 90% u Velikoj Britaniji, Danskoj, Luxemburgu i Nizozemskoj, do samo 70% u nacionalnim knjižnicama u Firenci i u Rimu (Vitiello, 1993.).

audiovizualnu građu.

National Library Act, koji je u Kanadi donesen 1969., navodi da je pojmom *knjiga* obuhvaćen knjižnični materijal svake vrste, prirode i opisa, a uključuje bilo koji dokument, na papiru, na ploči, na kaseti, ili koje druge publicirane ili reproducirane stvari. Iste godine objavljen dokument *National library book deposit regulations*, navodi da se iz obveze dostavljanja isključuju novine, godišnji izvještaji tvrki i poduzeća, trgovački katalozi, cjenici, vozni redovi, kalendari, prazni blokovi i obrasci, poster, dječje knjige za crtanje, stripovi jeftiniji od 25 centi, mikrofilmovi i druge mikroforme, edukacijski kompleti neknjižne građe, knjige proizvedene izvan Kanade ni one knjige koje nemaju otisnut naziv kanadskog nakladnika, fonografske ploče, audio kasete i drugi zvučni zapisi sadržaj kojih nije vezan uz Kanadu, niti su djelo kanadskog kompozitora, umjetnika, dirigenta, orkestra ili koja nemaju vezu s Kanadom.

Tumačenje knjige kao "(...)knjižnične građe bilo koje vrste i sadržaja" u kanadskom je zakonu vrlo široko postavljeno i jedinstveno je. Naime, na osnovi takve odredbe, bez obzira na to što se u propisima nacionalne knjižnice o obveznom primjerku izrijekom izuzimaju edukacijski kompleti neknjižne građe, 1978. direktor nacionalne knjižnice u okružnici odaslanom nakladnicima zatražio je da mu se dostavlja i takva građa.

U Finskoj se isključuju jedino tiskovine poslovnog karakter poput, npr. posjetnica, obrazaca karata bez programa, praznih obrazaca, zatim dokumenti na Brailleovu pismu, uvezena građa, audiovizualna građa te složeni dokumenti ako su proizvedeni u manje od 50 primjeraka. Unatoč tome Finska je jedna od zemalja koje su obvezni primjerak postavile na načelu sveobuhvatnosti. Dokumenti koji su dostupni javnosti prema novome norveškom zakonu obuhvaćaju: a) dokumente na papiru i na papiru srodnom mediju, mikrooblike i fotografije (u sedam primjeraka), b) zvučne snimke, filmove, videograme, strojno čitljive zapise i kombinacije tih vrsta dokumenata (u dva primjerka), c) dokumentacijske zapise televizijskog materijala (u jednom primjerku).

Primjera za različito tumačenje pojma *publikacija*, i uporabu, primjerice, termina *dokument*, *građa*, *materijal* bez posebna tumačenja njihova značenja u kontekstu, nalazimo u gotovo svim dostupnim nam zakonskim propisima. U studiji Lunnove predočuje se radna definicija *publikacije*⁸, a u norveškom zakonu navode se definicije *medija* ("sredstvo za pohranjivanje informacija") i *dokumenta* ("jedna ili više kopija medija na kojemu je pohranjena informacija poradi čitanja, slušanja, prikazivanja ili prijenosa")⁹. Dakle, sve je više prisutno nastojanje da se u propisima o obveznom primjerku *knjiga* zamijeni izrazima *publikacija* ili *dokument* za koje se nadalje kazuje da su na raznim medijima, odnosno na bilo kojemu mediju. U tom smislu ni *Vodič* ni u kojem slučaju nije bio prepreka za donošenje nekih novih zakona o obveznom primjerku (npr. norveškog i francuskog) koji su izrijekom uključili audiovizualnu građu i elektroničke dokumente. Vitiellova definicija prema kojoj je obvezni primjerak "(...) odredba ili dogovor u skladu s kojim su proizvođači bilo koje vrste publikacija dužni deponirati u određenom broju primjeraka određenu verziju ili priredbu ili oblik publikacije u za to odabrane ustanove, koje na osnovi te pogodnosti nastoje postići specifične ciljeve (...)" (Vitiello, 1993.), također pokazuje koliko se široko danas postavljaju i sami objekti prikupljanja i svrha i ciljevi obveznog primjerka.

Dužnost deponiranja određenog broja primjeraka zakonski se propisuje ili za tiskara ili za nakladnika. U zemljama koje nemaju nacionalni zakon o obveznom primjerku, nacionalne se

⁸ "Publikacije su zapisi o zamislima, proizvodima mašte ili kreativnosti, proizvedeni na bilo kojemu mediju poradi prodaje, iznajmljivanja ili besplatnog raspačavanja javnosti ili nekoj njezinoj skupini." (Lunn, 1979.)

⁹ Zanimljivo je da su u tom tumačenju, koje je očigledno nastojalo biti sveobuhvatno, izostavljeni taktilni dokumenti.

knjižnice dogovaraju s nakladnicima na osnovi pojedinačnih dogovora kako bi osigurale pristizanje primjeraka svih publikacija. Taj komplicirani postupak stavlja ih u težak položaj, napose kad su suočene s nespremnosti nakladnika na suradnju. U takvim slučajevima alternativa je kupnja čime se ide na ruku nakladniku. Ako se, pak, knjižnica odluči da dalje ne surađuje s takvim nakladnikom, svjesno prihvaća neispunjavanje postavljenog cilja. Poznato je da su napose nakladnici bili neskloni davanju svojih proizvoda depozitnim ustanovama, smatrajući pritom da im se oduzima dio njihova privatnog vlasništva bez odštete. Međutim, posljednjih je godina zamjetno povećanje zanimanja nakladnika za takvu vrst suradnje.¹⁰ Istraživanje koje je 1988. provelo Međunarodno udruženje nakladnika (International Publishers Association - IPA) pokazalo je da nakladnici prepoznaju i svoju dobrobit vezano uz obvezu dostavljanja određenog broja primjeraka svojih proizvoda, ali i da ukazuju na nužnost utvrđivanja uvjeta suradnje. Posebno su uz svoje zahtjeve vezali ograničen broj primjeraka, zaštitu autorskoga prava te obvezu depozitnih knjižnica da izrađuju tekuće bibliografije i CIP zapise. Dakle, bibliografski nadzor pojavio se kao glavni oslonac u suradnji knjižnica i nakladnika, a djelotvornost sustava obveznog primjerka izravno se time vezuje uz djelotvornost i redovitost nacionalnih bibliografski službi.

Posljednjih je godina zamjetan i značajan pomak vezan uz pitanje određivanja depozitne ustanove. Broj tih ustanova varira od sredine do sredine. Prema podacima koje je objavio J. Jasion, u Australiji se radi o 17 takvih ustanova, u Austriji ih je 18, u Brazilu 4, u Bugarskoj 22, u Kanadi 13, u Čileu 3, u Kini 2, u Kolumbiji 4, u Finskoj 7, u Danskoj 4, u Indiji 7, u Irskoj 5 (a još jedna knjižnica, Trinity Collegea u Dublinu, prima jedan primjerak britanske tiskarske proizvodnje), u Izraelu 3, u Italiji 2, itd. U Poljskoj je 11 nacionalnih depozita; 15 regionalnih, a k tome i 5 vladinih odjela prima službene publikacije, u Portugalu je 10 depozitnih ustanova, u Rumunjskoj također 10, u Južnoj Africi 5, u Španjolskoj 7, a u Švedskoj ih je 7. Premda je u većini zemalja za glavnu depozitnu ustanovu određena nacionalna knjižnica, obvezni se primjerak dostavlja i u sveučilišne knjižnice, arhive, nacionalne središnje knjižnice za određeno znanstveno područje, ali se dostavlja i u narodne knjižnice koje imaju ulogu općeznanstvenog središta određenog grada ili regije. Broj i tip ustanove najčešće je određen lokalnim povijesnim i kulturnim osobitostima.

Teza da je elektroničko publiciranje samo još povećalo zbrku u konceptu obveznog primjerka, često se susreće u stručnoj literaturi. Također, vezano uz elektroničke medije kao alternativu za voluminozne zbirke obveznog primjerka, odnosno probleme njihova pohranjivanja i čuvanja, praksa još uvijek ne nudi dovoljno uvjerljivih pokazatelja o prednostima i nedostacima prenošenja zapisa s klasičnih medija na elektroničke medije.

Poznato je da je tek nekoliko zemalja u propise o obveznom primjerku unijelo i elektroničke dokumente. Od 1990. u Norveškoj je propisano dostavljanje dokumenata na CD ROM-u i on-line baza podataka, u Njemačkoj (Njemačka knjižnica) i u Francuskoj (Nacionalna knjižnica, od 1992.), a u SAD-u (Kongresna knjižnica, od 1991.) prihvaćaju zasada samo CD ROM. U Nizozemskoj je početkom devedesetih u Kraljevskoj knjižnici započeo projekt vezan uz prikupljanje elektroničkih publikacija na osnovi dogovora sa zainteresiranim proizvođačima. Svakako da su se zalaganja za uključivanjem i elektroničkih dokumenata u obvezni primjerak zasnivala na tumačenju ideje o potrebi čuvanja svega što je javno dostupno (npr. Norveška), jer je općeprihvaćeno motrište da se ne mogu sa sigurnošću utvrditi potrebe budućih znanstvenika i istraživača.

U raspravama o uključivanju elektroničkih dokumenata prisutna su četiri kuta gledanja ili

¹⁰ S tim u vezi zanimljivo je zabilježiti sve više prijedloga da i Švicarska donese zakon o obveznom primjerku Godine 1991. provedeno je istraživanje među zainteresiranim profesionalnim skupinama, a nakladnici, knjižari i dobavljači pozitivno su reagirali na takav prijedlog (Jauslin, 1992.)

četiri skupine pitanja koje se odnose na:

- hardver i softver
- cilj odabira
- komercijalna pitanja
- opća pitanja.

S tim u svezi otvorena su pitanja trajnosti novih medija (za nove se medije, poput optičkog diska, još uvijek ne može sa sigurnošću utvrditi vijek trajanja), pitanja pristupa takvoj građi (koliko različitih računala, koliko operacijski sustava, njihovih verzija i si.), pitanja kompatibilnosti sadašnjih elektroničkih dokumenata s budućim dokumentima i sustavima za njihovu pohranu i slično.¹¹

Zaključna razmatranja

U radovima o obveznom primjerku i u dosadašnjoj praksi u raznim zemljama moguće je, vezano uz svrhu i ciljeve obveznog primjerka, izdvojiti tri pristupa:

- legalistički,
- općekulturološki i
- funkcionalni pristup,

premda je zamjetno prožimanje i legalističkoga i kulturološkog pristupa, a u novije vrijeme i kulturološkoga i funkcionalnog pristupa. Ta dva posljednja pristupa prisutna su u najnovijim raspravama više negoli je to slučaj s legalističkim pristupom za koji bi se moglo kazati da je i tradicionalniji.

Premda neki autori poput, npr., G. Vitielloa, izdvajaju samo dva pristupa - legalistički i funkcionalni¹² - držim da time nije iskazana sva složenost nastojanja da se nedvosmisleno utvrdi osnovna svrha obveznog primjerka. Funkcionalni pristup naglašava korištenje obveznog primjerka, pri čemu se polazi od toga da knjižnice trebaju biti više zaokupljene pitanjem zaštite i uporabe jedinica iz zbirke obveznog primjerka, a manje negoli do sada pasivnim odnosom prema njegovu automatskom pristizanju. Dakle, takav bi pristup svakako zagovarao stalno praćenje promjena unutar područja tiskarske proizvodnje pri čemu rigidni propisi mogu otežati uključivanje, npr. novih medija, ili samo poslovanje knjižnice koja, kao što je to slučaj u Hrvatskoj, prvenstveno na obveznom primjerku zasniva politiku izgradnje vlastitoga fonda a obvezna je, zbog zakonskih propisa, takvu građu i trajno čuvati, za što nema odgovarajućih uvjeta, ni financijskih, ni prostornih ni kadrovskih.

Međutim, kada se radi o nacionalnim knjižnicama, valja zabilježiti i dvije teze koje su suprotstavljene posljednjih godina. Naime, u *Vodiču za nacionalne knjižnice* (Sylvestre, 1987.) još se kao jedan od temeljnih ciljeva obveznog primjerka ističe izgradnja fonda same

¹¹ Britanska knjižnica objavila je s tim u vezi dva važna izvještaja u kojima se kao alternativno rješenje nudi da se sva elektronička građa obveznog primjerka pohrani na standardnom elektroničkom obliku kako bi se omogućilo jednoobrazno korištenje.

¹² Vitiellovu tumačenju moglo bi se naći podosta zamjerki. Kada govori o legalističkom pristupu, Vitiello na objašnjava što time podrazumijeva, osim što upućuje na to da je u stručnoj literaturi legalistički pristup tumačen sa znatnom dozom sumnje. Nejasno je, također, zašto upravo u sklopu tumačenja toga pristupa navodi da se većina bibliotekarskih stručnjaka prvenstveno zanimala pitanjem pokrivenosti *obveznog primjerka, odnosno pitanjem njegove obuhvatnosti u cilju* obogaćivanja fonda raznim vrstama građe ili, pokatkad, smanjivanjem fonda na osnovi prihvaćenih kriterija selekcije, kad je to pitanje, u osnovi kulturološke prirode, bitno i za tzv. funkcionalni pristup. Drugo pitanje u sklopu legalističkoga pristupa, prema Vitiellovu mišljenju, vezano je uz međunarodnu razmjenu informacija o pravnim propisima u pravcu podešavanja i/ili ujednačavanja pravila, što također nije samo pitanje pravničke prirode, već je tijesno vezano uz nastojanja bibliotekarskih stručnjaka da na svjetskoj razini osiguraju priljev i očuvanje svjetske kulturne baštine, pri čemu su iscrpnost i svrsishodnost obveznog primjerka ključne točke.⁸⁸⁸

nacionalne knjižnice. Već dvije godine kasnije, u studiji M. Linea *National libraries and information needs* (Line, 1989.) predstavljeno je motrište prema kojemu je centralna zbirka teško ostvariv cilj te je ponuđena alternativa - razdioba ili prema predmetu, ili prema formatu, ili prema zemljopisnome podrijetlu građe, ili prema mediju. Takav pristup nije isključio problem cjelovitosti arhivske zbirke obveznog primjerka, ali je tu zbirku izravno vezao uz koncept većeg broja zbirki obveznog primjerka namijenjenih korištenju.

Pomak prema funkcionalnom pristupu uvjetovan je, nesumljivo, ekonomskim razlozima, koji čak u određenim situacijama nedvosmisleno prijete ostvarivanju koncepta obveznog primjerka kao jednog od kulturnih dobara u kontekstu svjetske kulturne baštine.

Velike rasprave koje su vođene u Velikoj Britaniji u svezi sa zadaćama Britanske knjižnice ukazuju upravo na takve promjene. Naime, u dokumentu koji bismo mogli prevesti kao *Selekcija u svrhu održavanja* izneseno je stajalište Britanske knjižnice prema kojemu "(...) s porastom publiciranog materijala, i u tradicionalnom i u elektroničkom obliku, i s rastućim troškovima obradbe, pohrane, čuvanja i omogućavanja dostupnosti sve većim zbirkama, čak i nacionalna knjižnica, sa svojim posebnim odgovornostima prema očuvanju zapisa nacionalne kulture, mora pooštriti svoje ovlasti u postupku odabira građe da bi prihvaćala samo onu građu za koju se može sa sigurnošću ustvrditi da će biti potrebna i sadašnjim i budućim korisnicima" (Selection for survival, 1989.).

Na seminaru o obveznom primjerku koji je u organizaciji britanskog Knjižničarskog udruženja održan u prosincu 1990. M. Smethurst, generalni direktor Britanske knjižnice, založio se za razlikovanje obveznog primjerka i arhivske zbirke, smatrajući da zbirke obveznog primjerka, bar ne sve, ne moraju postati i arhivske zbirke. Prema njegovu izrazito radikalnom stavu, Britanska bi knjižnica trebala biti ovlaštena da odabire onu građu čuvanje koje je, prema mišljenju njezinih stručnjaka, u nacionalnom interesu. Smethurst se pojavio kao pristaša selektivnog obveznog primjerka koji se, međutim, odabire između mnoštva građe pristigle na osnovi zakona koji podržava sveobuhvatnost obveznog primjerka s mogućim isključivanjem.

Takav pristup izričito zahtijeva uporište u zakonskim propisima kojima se za tako važnu zadaću i odgovornost naspram zajednice trebaju nedvosmisleno utvrditi i "dužnosti i povlastice", odnosno kojima treba pospješiti decentralizaciju sustava obveznog primjerka na osnovi dogovora među knjižnicama koje ga primaju i čuvaju.

Stajalište Britanske knjižnice, jedne od najbogatijih knjižnica na svijetu, knjižnice koja je usporedo s ulaskom u novu zgradu već suočena s nedostatkom smještajnih kapaciteta nakon 2001. godine, nesumnjivo je na tragu Lineova koncepta. Međutim, taj se koncept nikako ne bi smio promatrati bez dovoljno jasnog sagledavanja ukupnosti problema prihvata i čuvanja građe obveznog primjerka s jedne strane, i brige za cjelovitost zbirke nacionalne tiskarske produkcije (uključujući i nove medije).

Drugim riječima, Lineov koncept prihvatljivo je ishodište i u našim uvjetima samo ako obvezni primjerak ugrađuje u koncept nacionalnog knjižničnog sustava i uz koncept izgradnje knjižničnog fonda na nacionalnoj razini, s posebnom pozornošću usmjerenom prema nacionalnoj zbirci kao nezaobilaznom elementu ukupne kulturne baštine.

Tatjana Aparac-Gazivoda

DEPOSIT COPY IN CONTEMPORARY LIBRARARIANSHIP

SUMMARY

The organized collecting and preserving of the deposit copy as well as the insuring of the access to the information and data contained in the deposit copy collections play a very important role in the contemporary librarianship in all environments, almost without exception, although the interpretation of the very term deposit copy and the ways of its delivering to the libraries are not always standardized. Therefore it is understandable that there is no definition even in the manuals which would include all the aspects of this part of library administration and management. The most frequent questions which are asked today in connection with the deposit copy are related to the frontiers of the embracement, to the kind of the stock which is collected, to the kind of stock which is excluded from the obligation of the deposit copy or permanent keeping, to the establishing of the institution/institutions which overtake the duty of the care for the collected stock, but also to the question of the access to the deposit copy collection and conditions of access. Some of the mentioned questions are included in the regulations of the deposit copy delivering or are agreed through arrangements between publishers/printers and libraries, and some are contained in the regulations about the administration of an individual library.

The experiences from various environments will be discussed in the exposition both with regard to the practice and problems with which the libraries have been confronted so far as well as with regard to the new kinds of the published materials which have appeared. One of the most interesting issues connected to the deposit copy is the issue of the exhaustiveness of the collections, that is the issue about the ways in which the regular inflow of both book as well as non-book material is secured, and especially the inflow of the electronic publications so that the deposit copy collection could fulfil one of its basic goals - the preservation of the total cultural inheritance of an individual country and the access to its inheritance, which contributes at the same time to the preservation and accessibility of the world cultural inheritance.

PLICHTEXEMPLAR IN ZEITGENÖSSISCHEM BIBLIOTHEKSWESEN

ZUSAMMENFASSUNG

In zeitgenössischem Bibliothekswesen spielen das organisierte Sammeln und Aufbewahren des Pflichtexemplars sowie die Sicherung der Zugänglichkeit zu den Informationen und Daten, die in den Pflichtexemplarsammlungen enthalten sind, in allen Umgebungen, fast ohne Ausnahmen, eine sehr wichtige Rolle, obwohl die Deutungen des lauten Begriffes Pflichtexemplar und die Weisen, wie es den Bibliotheken zugestellt wurde, nicht immer ausgeglichen waren. Deswegen ist es verständlich, dass es auch in der Fachliteratur keine Definition gibt, die alle Aspekte dieses Teiles der Bibliotheksführung und -Verwaltung umfassen würde.

Die häufigsten Fragen, die heutzutage in Verbindung mit dem Pflichtexemplar gestellt werden, beziehen sich auf die Grenzen des Umfassens, auf die Art des Materials, das gesammelt wird, auf die Art des Materials, das von der Pflicht der Zustellung oder ständiger Aufbewahrung ausgenommen wird, auf die Feststellung der Institution/Institutionen, die die Pflicht der Sorge über das gesammelte Material übernehmen, aber auch auf die Frage des Zugangs zur Pflichtexemplarsammlung und der Zugangsbedingungen. Einige von den angeführten Fragen schließen sich in die Regeln über die Pflichtexemplarzustellung ein oder werden in den Verständigungen zwischen Verleger/Buchdruckereien und Bibliotheken vereinbart und einige sind in den Regeln über die Führung einzelner Bibliothek enthalten.

In der Ausführung werden die Erfahrungen aus verschiedener Umgebungen besprochen sowohl mit dem Rücksicht auf bisherige Praxis und Probleme, mit denen Bibliotheken konfrontiert sind als auch mit dem Rücksicht auf die Erscheinung neuer Arten publizierten Materials. Eine der interessantesten Fragen, die mit dem Pflichtexemplar in Beziehung steht, ist die Frage der Vollständigkeit der Sammlungen, bzw. die Frage über die Weisen, auf die der regelmäßige Zustrom des Buch- und Nicht-Buch-Materials gesichert wird, und besonders der Zustrom der elektronischen Publikationen, so dass die Pflichtexemplarsammlung ein ihrer Grundziele erfüllen könnte - die Bewahrung des gesamten Kulturschatzes einzelnen Landes und der Zugang zu diesem Schatz, wobei zugleich zur Bewahrung und zum Zugang zum globalen Kulturschatz beigetragen wird.